Ligia Livadă Cadeschi

De la azilul pentru săraci la spitalul pentru bolnavi. Așezămintele de binefacere de la Colțea în prima jumătate a sec. al XVIII-lea

„Când însă va veni Fiul Omului în slava sa, și având cu Dânsul pe toți sfinții îngeri, atuncea va ședea pe scaunul slavei Sale, și se va aduna înaintea lui toate popoarele, și-i va despărți pe unii de alții, cum desparte păstorul oile de iezi și va pune oile de-a dreapta Sa, iară iezii de-a stânga. Atuncea va zice Împăratul către cei din dreapta Lui: veniți binecuvântații Tatălui meu, și moșteniți împărăția gătită vouă de la facerea lumii; căci am flămânzit și Mi-ați dat să mănânc, am însetat și M-ați adăpat, străin am fost și M-ați primit; gol și M-ați îmbrăcat; bolnav am fost și M-ați cercetat; în temniță am fost și ați venit la Mine /.../ întrucât ați făcut acestea unuia din acești frați mai mici ai Mei, Mie mi le-ați făcut" (Evanghelia după Matei, cap. 25; 31-41). Existența tuturor acestor „frați mai mici" flămânzi și goi, bolnavi și fără adăpost, însetați și prigoniți e considerată în societatea creștină ca făcând parte în mod natural din planul mântuirii sale. Într-o lume marcată dintru început de păcatul originar ei devin instrumentul răscumpărării greșelilor noastre pământești prin mila pe care o inspiră, prin pomana care li se face, prin rugăciunile care se presupune că ei le înalță pentru binefăcătorii lor.

Mănăstirea-spital Colțea de care ne vom ocupa se înscrie perfect în această logică. Înălțată în ultimii ani ai sec. XVII-lea sau în primii ani ai sec. XVIII-lea, prin grija și cheltuiala Spătarului Mihai Cantacuzino, ea nu a trecut neobservată de contemporani și mai cu seamă a trezit interesul istoricilor de mai târziu, prin unicitatea acestui tip de așezământ la vremea respectivă. Dincolo de o mulțime de aspecte legate de modul de funcționare al ctitoriei Cantacuzinești de la Colțea pe care uneori ne vom mulțumi doar să le semnalăm, ceea ce ne interesează aici este posibilitatea de a o integra (sau nu) unui curent de gândire și unei influențe occidentale (venețiene), ipoteză care i-a tentat deopotrivă pe Nicolae Iorga și pe Nicolae Vătămanu. Dacă în ceea ce-l privește pe Iorga avem a face, ca de atâtea alte ori, cu o sugestie, genială poate, dar rămasă în stadiul de sugestie, N. Vătămanu e autorul unui documentat articol care vede în Colțea „o replică pe cât posibil mai fidelă a lui Ospedale di S. Lazzaro" (din Veneția)[1]. Cu exact 30 de ani înainte, N. Iorga considerase că fondatorul Colței trebuie să fi fost mai influențat de modelul venețian (de astă dată era vorba de spitalul S.S. Pietro e Paolo) decât de tradiția

bizantină din care românii n-ar fi păstrat decât adăpostul pentru pelerini cu care Colțea nu are nimic asemănător, biserica sa neadăpostind nici o relicvă sau imagine taumaturgică[2]. Dincolo de asemănări, apropiate pînă la identificare, rămâne întrebarea dacă spitalele venețiene și cel bucureștean răspund unei logici sociale identice sau măcar asemănătoare. Ce sunt aceste așezăminte a căror denumire de spital poate fi foarte înșelătoare, de ce apar și spre ce evoluează ele? Pentru a tenta un răspuns trebuie să aruncăm o privire asupra fiecăruia din cei doi termeni ai comparației.

Mai întâi Colțea. Ambiguitatea complexului monastic Colțea rezultă în primul rând din varietatea de funcții îndeplinite. Și nu în ultimul rând din puținătatea actelor care-i descriu modul de funcționare (mai puțin cele referitoare la proprietățile mănăstirii) care ne-ar fi putut spune ce era de fapt Colțea. În ansamblu e vorba de o mănăstire. Între zidurile sale, care-i trasează nu numai spațiul interior ci și granițele unui anumit tip de ambianță spirituală, funcționează așezămintele numite „spitale", destinate bolnavilor săraci, și o școală. Tot de aici pornesc diferite gesturi de binefacere către cei scăpătați sau de îngrijire medicală (la nivelul epocii, bineînțeles) a unor bolnavi care, nefiind săraci, ies din anonimat fiind menționați nominal în actele de cheltuieli, alături de sumele cheltuite pentru îngrijirea lor. Numai că boiernașii sau copiii de casă bolnavi sau slugile boierești bolnave trimise special de stăpânii lor la Colțea au „o cămară", adică „șăd osebit den spital"[3]. Deși aceștia sunt menționați în socotelile spitalului, rămâne întrebarea dacă pentru săraci spitalul nu era mai curând azil.

Cu aproximativ o jumătate de secol înainte de fondarea Colței spitalul putea fi definit, și încă într-un text de lege, drept „casa unde zac calicii și oamenii bolnavi"[4]. Ipoteza nu e lipsită de suport dacă ne gândim la sensurile date cuvântului spital (din lat. hospitale pauperum) în mai toată Europa încă la vremea târzie de care ne ocupăm. Ne vom referi într-un paragraf ulterior la înțelesul denumirii de „spital general" în Europa apuseană. În plus, în primii ani de existență, așezământul e lipsit de doctor care, la nevoie, e chemat din oraș sau ajunge acolo din poruncă domnească. Vasele pentru „spițerie" (despre care de altminteri nu avem nici un fel de mențiune, în afară de dorința ctitorului pe care o vom discuta imediat) sau ceea ce trebuie să fi fost strămoșul tifonului, astarul, cumpărat anual pentru săraci țin, credem, mai curând de minime măsuri de igienă decât de un „profil dermato-chirurgical"[5] clar definit și asumat.

La rândul ei mănăstirea Colțea e izvorul unor binefaceri față de scăpătații din categoriile sociale de mijloc sau chiar înalte, binefaceri materializate în general în daruri în bani sau uneori în alimente sau îmbrăcăminte; sunt amintite printre cheltuielile mănăstirii cafea și zahăr, câte 1 oca din fiecare și de persoană, „la 2 obraze de cinste scăpătate din ctitorii mănăstirii"[6], niște bani „la o jupâneșață scăpătată ajutoriu la o fată ce și-au măritat, den neamul ctitorilor"[7], 3 taleri „la un negutătoriu orbu scăpătat ce fuseasă cazacliu" sau 4 taleri „la o fată săracă ce-au ajutat la nunta ei den rudele ctitotrului"[8], 4 taleri „la doi boierinași striini și scăpătați"[9], pentru a aminti numai câteva din cazurile tip când se putea obține un ajutor, să zicem, public. Am tentat o schiță foarte sumară de activități ale Colței ieșită din concretețea,

nu întotdeauna și foarte precisă, a condicilor de venituri și cheltuieli, din realitatea cotidiană, am putea zice.

Rămâne de văzut cealaltă față a lumii. Realitatea mai puțin palpabilă, dar nu mai puțin reală, a ideilor, dorințelor și speranțelor care l-au legat pe ctitor de așezământul său. Ce se vrea Colțea în mintea celui care l-a imaginat? Actul de fondare și statutele inițiale de funcționare nu ni s-au păstrat. Documentul cel mai complet care a ajuns până la noi e o carte de întărire a patriarhului Alexandrei, Samuil, datată 15 iunie 1715[10]. Justificarea aici prezentă e exclusiv religioasă. Ea pivotează în jurul poruncii biblice, a iubirii aproapelui ca pe sine însuși și a asumării idealului cristic al bunătății și milosteniei. Actul arată alcătuirea complexului de la Colțea ca fiind următoarea: „locașuri sfinte, spitaluri, case pentru hrana săracilor - (să fie oare diferite?!) - spițării și școle pentru felurite învățături și de învețătura cântării"[11]. Intregul așezământ e administrat de opt epitropi, patru primari și patru secundari, toți aleși dintre negustorii bucureșteni și recunoscuți și întăriți în funcție de domn. Marele vornic și marele logofăt supavegheau totul (dar fără drept de intervenție directă) și aveau sarcina de a media relația între epitropi și domnie. Spitalele, două, unul pentru 12 „bărbați săraci și străini bolnavi", iar celălalt pentru 12 „femei sărace bolnave" privesc abia capitolele 23 - 24 din cele 32 câte are întregul așezământ patriarhicesc. Boieri scăpătați, săraci și bolnavi se pot încredința stabilimentelor de la Colțea, fără a rămâne în spital, ci într-o chilie deosebită, cuvenită stării lor. Când ar exista bani suficienți se pot ajuta să se mărite și câte două fete sărace, orfane, pe an. Așadar nu par să existe deosebiri între proiect și funcționarea efectivă a complexului monastic de la Colțea. Fără a neglija începutul de laicizare manifestat în orientarea către o administrație laică, ne-am întoarce un moment la justificările religioase ale gestului ctitorului, numai pentru a aminti valoarea liturgică a cifrei 12 (numărul de săraci și bolnavi din fiecare spital) și faptul că ordinea capitolelor actului amintit (spitale, școala, binefacerile presărate între cap. 23 - 32) nu mi se pare întâmplătoare. Importanța primă aparține actului religios, iar facerile de bine devin o formă de devoțiune.

Dacă acesta este, pe scurt, Colțea, să aruncăm o privire asupra unor instituții asemănătoare care i-au fost presupuse drept model. S.S. Pietro e Paolo și Ospedale di S. Lazzaro e dei mendicanti, ambele venețiene. Asupra deschiderii italiene, în general, și padovano-venețiene, în special, a lui Mihail Cantacuzino (deci a existenței unui „canal" real-material, uman chiar, de transmitere a influenței) nu mai e cazul să insistăm. Ospedale di S. Lazzaro e dei mendicanti (instalat chiar în Veneția din 1601 și mărit ulterior în 1659) este în mod clar ceea ce cu un termen care a circulat în epocă (măcar în Franța și Italia) s-ar numi **spital general.** Și dacă luăm în considerare ipoteza lui Ugo Stefanutti conform căreia spitalul S.S. Pietro e Paolo din Castello poate fi considerat primul **spital general** al Veneției[12], putem constata că N. Iorga și N. Vătămanu au apropiat Colțea de un același tip de instituție, **spitalul general.**

Apărut, în a doua jumătate a sec. XVII-lea în Franța și Italia (iar la proporții mai reduse, și în restul Europei occidentale) **spitalul general** este expresia concretă a principiului izolării forțate a săracilor prin închiderea lor. Organizat ca o manufactură-penitenciar și bazat pe ideea de a recupera moral săracii prin muncă, **spitalul**

general nu se vrea o pedeapsă, ci expresia unui sentiment caritabil. De aici ambivalența acestui tip de așezământ. Actul de fondare al Spitalului General parizian (Hôpital général) din 1656 declara că, grație lui, săracii vor fi considerați ca „membri trăind după modelul lui Iisus Hristos, și nu ca **membri inutili** ai statului", fiind închiși în spital „pentru a fi folosiți la muncile publice, manufacturile și serviciile sus-numitului spital"[13].Către 1600 la Veneția, munca devenise fundamentul educației și autofinanțării noului spital al cerșetorilor (O. di S. Lazzaro e dei mendicanti) care funcționa ca un fel de birou de plasare, având ca scop principal găsirea locurilor de muncă pentru pensionarii săi. Chiar dacă ineficace și mult contestat în epocă, **spitalul general,** prin însuși faptul apariției sale, pune sub semnul îndoielii dreptul la existență al săracului (devenind deja în apus vagabond și delicvent). Declarat un inutil el aproape nu mai are rost să existe. Evident nu trebuie uitat nici o clipă că **spitalul general** vizează exclusiv săracul valid. Săracul invalid, bolnavul, bătrânul, copilul, continuă să aibă dreptul la o susținere publică, dar tot centralizată și bazată pe principiul izolării lor în stabilimente de binefacere (uneori chiar în interiorul aceluiași **spital general**). Cerșitul public e categoric interzis, iar societatea chiar dacă tinde să-și asume săracii, o face cu condiția îndepărtării lor din spațiul public.

Alături de o serie de asemănări formale într-adevăr semnificative, un alt argument în favoarea înrudirii dintre Colțea și S. Lazzaro ar fi specializarea lor comună în boli de piele, Colțea fiind chiar numit, într-o epigramă contemporană care amintește și „cetatea fecioară a venețienilor", lazaret[14]. În ceea ce ne privește nu credem totuși că această specializare să fi fost atât de clară în epocă. Cu toate acestea există anumite puncte de convergență între leprozeria-lazaret și spitalul-azil pentru săraci. În primul rând tendința societății la izolarea forțată a anumitor grupe specifice. Pe traiectoria acestei mișcări apar mai întâi leproșii, apoi ciumații și, în cele din urmă, nebunii și cerșetorii. Dezvoltarea ei urmează îndeaproape afirmarea structurii statului modern, fiind în același timp ecou al mutațiilor atitudinii sociale față de mizerie. Dincolo de pericolul efectiv pe care cel puțin primele două categorii - leproșii și ciumații - l-au reprezentat pentru conservarea chiar fizică a comunității umane, nu trebuie uitat faptul că plaga, într-o civilizație a gestului și a vizualului, rămâne semnul prin excelență al bolii. Dar și al sărăciei. Ea e un mijloc de a sensibiliza mila publică și o justificare a cerșitului public.

Când lepra dispare (leprosul era și el adesea un cerșetor) primii care tind să se instaleze în fostele leprozerii sunt cerșetorii. Iar la Veneția această luare în stăpânire nu e fără legătură cu înaintarea turcilor, după 1470. Se poate chiar ca mărirea numărului refugiaților și implicit al săracilor să fi fost un stimulent pentru primele tentative de fondare a unui **spital general** la Veneția. În Franța, după o perioadă de părăsire și degradare, fostele leprozerii ca și micile spitale care aproape nu mai funcționau sunt trecute, de puterea centrală, în patrimoniul așezămintelor de binefacere mai mari și mai bine organizate. Înainte de a încheia aceste câteva considerații despre relația lazaret-spital, credem că merită amintită distincția, foarte timpurie pentru perioada abordată aici (din sec. XII-lea), a teologului și gânditorului social Gerhoch von Reichersberg care împarte săracii în **pauperes cum Petro** (clerici și cei care au îmbrățișat voluntar sărăcia, de altminteri singurul fel de sărăcie cu

adevărat valorizat de lumea creştină) şi **pauperes cum Lazaro** (populaţia obişnuită, să zicem, care suferă de lipsuri, paupertas quae est in penuria)[15]. Dincolo de a fi un fel de deschidere a Bisericii către realitatea mizeriei cotidiene, (Bronislaw Geremek), merită reţinută ideea că Lazăr e simbolul sărăciei trăită involuntar de o parte a populaţiei laice. Rostul prezenţei sale pe coperta broşurii **Capitoli della vendranda congregatione dell'hospitale di Santo Lazzaro e dei mendicanti della cita di Venezia** (tipărită în 1670) nu este „de a vădi şi grafic specificul spitalului care adăpostea bolnavi cu ulcere şi răni“[16]. Sau este de a vădi specificul, dar specificul nu sunt bubele şi rănile. Ci pur şi simplu sărăcia trăită involuntar. De la spital evoluţia nu e medicală, ci socială. Ea nu se prelinge pe piele ci trece de-a dreptul printr-o mentalitate socială pentru care şi leproşii, şi săracii erau candidaţi siguri la izolarea forţată. Supravegherea medicală a săracilor care la Veneţia cel puţin e indiscutabilă, apare drept expresia clară a conştientizării acute a ameninţării epidemice pe care o reprizintă orice formă de aglomerare a săracilor.

Reîntorcându-ne acum la Bucureştii primei jumătăţi a sec. XVIII, complexul monastic de la Colţea rămâne totuşi dificil de încadrat într-o tipologie clară. La nivelul pur formal al construcţiei, al organizării (dublat chiar de o confraternitate religioasă, o frăţietate despre care nu ştim dacă a funcţionat vreodată)[17], al tipurilor de asistenţă practicate, asemănările între Colţea şi mai marii lui fraţi veneţieni pot merge până foarte departe şi chiar pot justifica ideea copierii de către marele boier român a unui model veneţian. Numai că semnificaţia sa în spaţiul românesc nu are nimic a face cu cea a **spitalului general** occidental. Atâta timp cât pauperismul nu devine un fenomen „de masă“, atingând de la 15 până la 20% din populaţie, iar sărăcia nu se vădeşte a fi structurală, îndepărtarea săracului din spaţiul public nu e o necesitate. Motivele întemeierii aşezămintelor de la Colţea rămân pur religioase şi spirituale. Chiar dacă rezultatele practice au putut fi, în cazuri individuale, salutare. Din chiar dimensiunile sale (raportate la **spitalul general** apusean cu câteva sute de asistaţi şi internaţi) Colţea e mai curând un experiment. Ceea ce nu înseamnă deloc de neglijat sau de dispreţuit. Ci numai de înţeles, în măsura în care ne mai e permis azi să o facem.

Mai aproape de azil (dinspre săracii hrăniţi aici), dar nu foarte departe de gestul vindecător (dinspre bolnavii găzduiţi separat de săraci şi care capătă îngrijire medicală), satelit oricum al unui complex monastic destul de puternic, Colţea (ca instituţie de binefacere) rămâne unul din primele gesturi, şi cu atât mai semnificativ, în ordinea conceperii unei asistenţe publice organizate.

Note

1. Nicolae Vătămanu, **Contribuții la istoricul înființării spitalului Colțea**, în **Din istoria medicinii românești și universale**, Ed. Academiei R.P.R., București, 1962, p. 145 - 165.
2. Nicolae Iorga, **La continuation des hopitaux par les hopitaux roumains**, în „Revue Historique du Sud-Est Européen", oct. - dec. 1932, p. 395 - 450.
3. Acad. rom. ms. 129 filele 22, 24, 68, 108.
4. **Îndreptarea Legii**, 1652, Ed Academiei, ed. critică, București, 1962, p. 239.
5. Nicolae Vătămanu, Paul Cernovodeanu, **Opt ani din viața spitalului Colțea, 1731 - 1739**, în **Spitale vechi și noi**, Ed. Medicală, București 1976, p. 81 - 88.
6. Acad. rom. ms. 129, fila 25.
7. Idem, fila 71.
8. Idem, fila 73.
9. Idem, fila 104.
10. Reprodus de Alexandru Galeșescu în **Eforia Spitalelor civile din Bucuresci**, Bucuresci, 1899, p. 20 - 44.
11. Idem, p. 28.
12. Reinhold Mueller, **Charitable institutions, the Jewish community and venetian society. A discussion of the recent volume by Brian Pullan**, II, în „Studi Veneziani", XVI, 1972.
13. Bronislaw Geremek, **L'image de l'Autre: le marginal**, în „Rapports aux XVIe Congres International des Sciences Historiques", vol. I Stuttgart 1985, p. 67 - 81, p. 77.
14. Nicolae Vătămanu, **Contribuții la istoricul înființării...**, p. 149.
15. Bronislaw Geremek, **La potence ou la pitié. L'Europe et les pauvres de Moyen Age, a nos jours**, Paris, 1987, p. 36.
16. Nicolae Vătămanu, **op. cit.**, p. 160.
17. **Condica frățietății, din 23 mai 1706** semnată de Mihai Cantacuzino, în **Catalogul manuscriptelor grecești**, Constantin Litzica, Ed. Academiei Române, București, 1909, doc. 28 (11).